

Л. М. Товстопят

**РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
ЗАКАРПАТТЯ В КІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ
XIX ст. В ОЦІНЦІ І. Г. ШУЛЬГИ**

Сучасний період розвитку української держави відзначається активізацією зацікавленості щодо поглядів істориків, основних напрямів вітчизняної історіографії, особливостей її функціонування в умовах тоталітарного режиму та під час переходу до демократичного суспільства. Звернення уваги в цьому контексті на погляди І. Г. Шульги (1921 – 1993 рр.) не випадкове, адже він присвятив цій проблемі ряд своїх праць [1–4]. Тому метою цієї статті є аналіз поглядів І. Г. Шульги на розвиток сільського господарства в Закарпатті в кінці XVIII – на початку XIX ст.

Науковий доробок вченого дає цілісну картину розвитку сільського господарства регіону в кінці епохи феодалізму. До нього ці питання висвітлювалися фрагментарно як іноземною (в основному, угорською), так і радянською історіографією. Ця проблематика аналізувалася зокрема нами у попередніх роботах [5]. Питання сільськогосподарського розвитку Закарпаття розглядалося частково в роботах українських та іноземних вчених, насамперед І. Ачаді, В. Грабовецького [6].

У працях І. Г. Шульги на значній документальній основі відображено розвиток сільського господарства Закарпаття в добу пізнього феодалізму. Він доводив, що і на Закарпатті, яке перебувало в складі Австро-Угорської імперії, діяли ті самі закони суспільного розвитку що і на інших українських землях та країнах тогочасної Європи. В першій половині XIX ст. на Закарпатті почався розклад натурального господарства. Просте товарне виробництво поступово замінювалось складним капіталістичним, відбувався процес накопичення капіталу. Процес становлення капіталістичних відносин на Закарпатті розглядався І. Г. Шульгою в нерозривному зв'язку з буржуазними революціями на Заході, війнами Наполеона та „континентальною блокадою”. При цьому він відзначав, що „континентальна блокада” сприяла накопиченню капіталу в руках поміщиків і буржуазії. Закарпаття не було ареною воєнних дій і не зазнало спустошливих нападів ворожих армій. Землевласники і купці використали цю обставину для розвитку торгово-підприємницької справи. Щоправда, поживлення господарської діяльності поміщиків супроводжувалося посиленням експлуатації селян-кріпаків [1, 25 – 26].

Розглядаючи життя закарпатського регіону в кінці XVIII століття, І. Г. Шульга констатує факт панування тут кріпосництва з його основними рисами: натуральним господарством, замкнутістю та самодостатнім характером поміщицької вотчини, владою поміщика над селянами [2, 46 – 47].

У монографії „Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст.” дослідник пропонує висновок щодо приналежності землі поміщикам, казенним домініям (територіям із містами та селами, що належали великим феодалам або державі) та церкві. На думку І. Г. Шульги, нерівномірність розподілу землі та селян

між поміщиками зумовлювали проникнення в поміщицькі господарства товарно-грошових відносин. Великі латифундії першими пристосовувалися до потреб ринку, ставали на шлях товарного виробництва, застосовували передові агротехнічні методи обробітку землі, розвивали продуктивне тваринництво, створювали промислові підприємства. „Загалом, – зазначає автор, – зміни, що намітилися в сільськогосподарському виробництві, сприяли зростанню торгівельного землеробства” [1, 44].

І. Г. Шульга докладно простежує й процес вигнання поміщицьких господарств Закарпатської України у товарно грошові відносини. Останній характеризувався значним збільшенням панщини, натуральних та грошових поборів на користь землевласників та феодально-кріпосницької держави за рахунок експлуатації кріпаків. Найбільш успішно, на його думку, переходили до торговельного землеробства великі маєтки. Вони частіше застосовували агротехніку, а також удосконалені знаряддя праці. І. Г. Шульга зокрема проаналізував структуру прибутків великих поміщицьких господарств, визначив питому вагу окремих його джерел [1, 46].

Не залишилося поза увагою дослідника питання щодо основних категорій населення Закарпаття. Він виділяє дворянство, магнатство, селянство, вказуючи, що привілейована частина суспільства – дворяни (*nobilis*) становили у XVIII ст. незначний процент загальної кількості населення – 9,14 % [3, 8]. Водночас багато дворян під час визвольної війни 1703 – 1711 рр. втратили землю та господарство: маєтки конфісковували за участь у повстанні куруців (селян, які виступали проти феодально-кріпосного і національного гніту на Закарпатті). У 80-х рр. XVIII ст. дворян нараховувалося лише 12124 особи, або 5,5 % [3, 8]. На основі цих даних дослідник робить висновок, що за півстоліття на Закарпатті кількість дворян зменшилася на 4 % внаслідок розорення дрібної шляхти (немешів), конфіскації їх маєтностей і втрати дворянських привілеїв. Переважна частина немешів мала лише грамоту на дворянство. Більшість із них у другій половині XVIII ст., крім претензійної назви, рудинного гонору за колишні привілеї та незначних відмінностей у побуті, нічим не відрізнялися від селян. Однак саме з їхнього середовища великі феодали комплектували штат сільської адміністрації – економів, старост [3, 8].

Поруч із дрібними феодальними господарствами, І. Г. Шульга аналізує розвиток великих феодальних маєтків. Одне з найбільших володінь на Закарпатті належало німецькому графові Шенборну, який одержав від Габсбургів мукачівський маєток Ракоці П Ференца. Мукачівські і Чинадіївські володіння Шенборна займали 2/3 частини території Бережанського комітату (області) і мали площу приблизно 3 400 кв. км. Шенборн був власником 4 міст і 200 сіл та присілків разом із населенням. Великий маєток належав графу Телєкі. На Марамарошині він володів селами Довгим, Лисичовим, Керещьками, Воловим, Заднім, Сухим Поток, Бронькою, Кушничею, Березниками. Значна кількість землі належала також баронові Перені в Угочанському, графу Каролі – в Ужанському комітатах. Ужанська казенна домінія володіла в кінці XVIII ст. 281412,5 угрів землі. Граф Каролі в середині XVIII ст. отримував

тільки від оренди землі, млинів, корчем, лавок на Угочанщині понад 20 тисяч форинтів прибутку в рік [3, 9].

І. Г. Шульга характеризує також основні категорії і групи селянства Закарпаття, приділяючи значну увагу становищу та повинностям приватновласницьких, казенних, монастирських і вільних селян. Приватновласницькі селяни становили тут найбільшу частину населення. Так, на території Мукачево-Чинадіївської домнії графа Шенборна 93 % населення були кріпаками. Казенні селяни практично нічим не відрізнялися від приватновласницьких селян як у правовому, так і в економічному становищі. Більшість із них проживала на території Ужанського і Марамороського комітатів. На відміну від казенних селян Російської імперії, казенні селяни Закарпаття відбували панщину, виконували натуральну повинність, сплачували грошовий оброк, працювали в державних маєтках. У середині XVIII ст. на Закарпатті було 8 монастирів. Вони мали свою землю, господарство, залежних селян. Найбільшим серед них був Мукачівський василіанський монастир. Монастирські селяни своєю працею безкоштовно обслуговували монастирське господарство. Щодо вільних селян І. Г. Шульга відзначає, що в жодній частині українських земель не було так мало вільних селян, як на Закарпатті. Частка вільних селян становила тут 1,38 % від загальної кількості населення [4, 74 – 79].

Ще одним результатом втягнення поміщицьких господарств у товарно-грошові відносини І. Г. Шульга називає посилення експлуатації селян-кріпаків. Землевласники, незважаючи на урбарії (документи, які визначали розмір повинностей селян на користь феодала), виганяли селян на панщину стільки разів, стільки вважали за потрібне [1, 86]. Так, у володіннях графа Шенборна, крім панщини кріпаки виконували багато інших повинностей: віддавали десятину від худоби, дев'ятину від врожаю і вина, а також курей, яйця, масло, сплачували грошовий чинш. У цей же час за кожен наділ селянин відбував панщину 230 днів – удвічі більше, ніж це передбачалося урбаріальною реформою другої половини XVIII ст. [7, 413]. Проти такої політики селяни неодноразово піднімали антифеодальні повстання. І. Г. Шульга розглядав цей факт у нерозривному зв'язку з антифеодальною боротьбою на інших західноукраїнських землях, а також в Угорщині. Вивчаючи скарги селян як одну з легальних форм антикріпосницької боротьби, дослідник встановлює рівень свідомості їх подавців, акцентує на зростанні втеч селян, досліджує їхні масові виступи. За його підрахунками, в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. на Закарпатті відбулося 20 великих селянських виступів.

Аналізуючи розвиток сільського господарства на Закарпатті кінця XVIII – початку XIX ст., І. Г. Шульга звертає увагу на те, що Закарпаття в цілому було відсталим аграрним краєм. Незважаючи на це, в умовах розвитку товарно-грошових відносин і тут спостерігалася певна спеціалізація окремих господарських районів. Він виділяє райони в Угорщині і на Закарпатті, які протягом першої половини XIX ст. спеціалізувалися на виробництві хліба та окремих культур, вирощуванні худоби, виготовленні ремісничих виробів. В окремих районах Угорщини (м. Пешт) розвивалася промисловість, Придунайська

низовина лишалася землеробською. На верховині, наприклад, вирощували овес, в низинних районах вирощували пшеницю, жито, кукурудзу тощо [7, 29].

Основну роль в економіці Закарпаття, на думку І. Г. Шульги, відіграло виноградарство. Найкращі сорти промислового винограду культивувалися в першій половині XIX ст. в Угочанській, Березькій та Ужанській жупах [7, 33]. Великого значення надавали землевласники лісовому господарству. З цього приводу, він не погоджується з І. Г. Коломіїцем, який, „посилаючись на дані 1800 р. тільки по Мукачево-Чинадіївській латифундії, робить хибні висновки, заявляючи про відсталість всіх поміщицьких лісових господарств Закарпаття в першій половині XIX ст.” [7, 63]. Натомість І. Г. Шульга веде мову про збільшення у першій половині XIX ст. площ лісорозробок, збільшення промислового використання лісу, використання вільно найманої праці лісорубів [7, 71].

На відміну від істориків І. Ачаді і О. Міцкока, І. Г. Шульга не вбачає в реформах Йосифа II і Марії Терезії поліпшення становища народних мас Габсбургських володінь, адже аграрні заходи, спрямовані на врегулювання повинностей селян, поставили селян у ще більш залежне становище від землевласників і були зведені на-нівець дворянством. Урбарії не знайшли підтримки серед землевласників і на Закарпатській Україні. Селянство втрачало землі та не мало права претендувати на них [3, 7 – 8].

Економічне піднесення в кінці XVIII – першій половині XIX ст., на думку І. Г. Шульги, сприяло піднесенню культури землеробства. Поміщики, намагаючись отримати якомога більше прибутків від своїх господарств, ламали стару двопільну сівозміну, запроваджували трипільну систему, закладали основу раціональної сівозміни. Таку систему вони намагалися запровадити і в селянських примітивних господарствах. Деякі землевласники почали використовувати в своїх маєтках більше машин, а також вільнонайману робочу силу. Сільськогосподарська та промислова продукція вивозилася з Закарпаття. Однак, незважаючи на опір феодалів реформам, їх господарства втягувалися в товарно-грошові відносини. В гонитві за грішми, поміщики пристосовували свої господарства до потреб ринку: розширювали панську землю за рахунок селянських наділів, чагарників, заболочених ґрунтів, посилювали експлуатацію селян, влаштовували підприємства для переробки сільськогосподарської сировини на основі безкоштовної праці залежних селян [3, 8].

Таким чином, аналіз наукової спадщини І. Г. Шульги щодо розвитку сільського господарства на Закарпатті в кінці XVIII – на початку XIX ст. дає можливість стверджувати, що цей історик-аграрник у своїх працях довів, що й на Закарпатті діяли ті ж самі закони суспільно-економічного розвитку, притаманні іншим українським землям і країнам тогочасної Європи. Тому слід погодитися з висновком ученого, що Закарпаття в кінці XVIII – першій половині XIX ст. залишалася аграрно-сировинним придатком Австро-Угорщини, в економіці якої головну роль відіграло сільське господарство.

1. Шульга І. Г. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст. – Львів, 1965.

2. Шульга І. Г. Становище селян Закарпаття в другій

- половині XVIII ст. // *Тези та повідомлення*. – Серія: *Історія*. – № 3. – Ужгород, 1959.
3. Шульга І. Г. *Втягнення феодалних господарств Закарпаття в товарно-грошові відносини в другій половині XVIII ст. (По архівах Мукачєво-Чинадїївської латифундії Шенборна)* // *Наукові записки Ужгородського державного університету*. – Серія: *Історія*. – Ужгород, 1957. – Т. 30.
4. Шульга І. Г. *Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст.* – Ужгород, 1962.
5. Бушин М. І., Товстоляк Л. М. *Наукова спадщина І. Г. Шульги* // *Український селянин*. – Вип. 4. – Черкаси, 2002.
6. Ачади І. *Історія венгерського крест'янства*. – М., 1956; *Грабовецький В. В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI – XIX ст.* – Львів, 1966; *Грабовецький В. В. Гуцульщина XIII – XIX століть*. – Львів, 1982; *Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр.* – К., 1972.
7. *Історія міст і сіл УРСР. Закарпатська область*. – К., 1969.

О. А. Любич

ІСТОРИОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА ЧЕРНІГІВЩИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Після проголошення Україною незалежності неминуче постало питання вивчення історії регіонів як гарантів стабільного соціально-економічного розвитку держави. За минулі роки було досліджено цілу низку питань із проблеми процесів у сільському господарстві, промисловості та торгівлі Чернігівщини першої половини XIX ст., які створили міцний поштовх розвитку капіталістичних відносин. Втім, більшість дослідників зверталася до історії окремих видів господарської діяльності, а тому історіографія соціально-економічного становища Чернігівщини першої половини XIX ст. в цілому все ще не знайшла всебічного висвітлення, що і є метою цієї статті.

Наукову літературу та джерельну базу обраної тематики можна умовно поділити на три групи. До першої належить дорадянська історіографічна література (1801 – 1917 рр.), до другої – радянська (1917 – 1991 рр.), до третьої – сучасна (1991 – 2004 рр.) та роботи іноземних дослідників.

Вивчення окремих аспектів зазначеної проблематики започаткували сучасники подій. Перші автори, що взяли за перо для відтворення соціально-економічних процесів на Чернігівщині, відмовилися від широких узагальнень і спрямували свої зусилля насамперед на виявлення й запровадження в науковий обіг нового фактологічного матеріалу із досліджуваної проблематики. Їх праці були складним історіографічним явищем. Значною мірою, як свідчення сучасників тих подій, вони мали характер джерел. Водночас завдяки високому рівню осмислення матеріалу їх можна розглядати і як історіографічні дослідження з історії регіону.

З метою проведення адміністративно-територіального перевлаштування Чернігівщини урядові необхідні були правдиві дані з географії та

статистики краю. Тому перші дослідження, що стосувалися соціально-економічного становища Чернігівщини першої половини XIX ст., належали офіцерам генерального штабу російської армії [1, 592].

Вагоме значення для вивчення питання мають свідчення сучасників, які здебільшого приділяли увагу життю та побуту мешканців, найбільшим містам губернії та торгівлі в регіоні [2, 128].

Першою спробою проаналізувати перспективи торгівлі в Чернігівській губернії була праця О. Китченко. Дослідник приділив особливу увагу торговельним пунктам Чернігівщини та торговельній діяльності в них російських купців [3]. І. Аксаков пішов далі, він провів дослідження торговельного руху в Україні, в тому числі і на Чернігівщині. Учений сфокусував науковий інтерес на вивченні функціонування ярмарки у м. Кролевіч та ролі слобідського населення губернії в загальноукраїнській торгівлі. Автор висловив думку про те, що Чернігівщина є частиною Російського товарного ринку і має незначний вплив на ринок України [4, 390]. Торгівлі на ярмарках приділяла значну увагу і церква [5, 1].

Велике значення у нагромадженні фактичного матеріалу і розвитку історичних знань відіграли земства. Співробітниками статистичного відділення при Чернігівській земській управі працювали такі відомі вже на той час фундатори української статистичної науки, як П. Червінський, В. Варзар, О. Русов та інші. Вони започаткували новий напрям економічних досліджень, який у літературі згодом отримав назву чернігівського типу земської статистики [6].

Вже у перших випусках Земського збірника Чернігівської губернії, що почав регулярно виходити з 1869 р., з'явилися матеріали статистичного характеру, різноманітні постанови уряду, передруковані із центральної преси, що стосувалися соціально-економічного становища Чернігівщини першої половини XIX ст. З часом на сторінках збірника вміщувалися публікації, в яких аналізувалися нагромаджені статистичні матеріали. Серед інших виділяються праці гласного Чернігівського губернського земства І. М. Міклашевського, в яких на основі поземельної статистики проаналізовано землекористування на Чернігівщині, О. О. Русова, в працях якого увагу приділено особливостям і труднощам адміністративно-територіального розподілу, проведенню 7 – 9 ревізій, зростанню чисельності та зміни питомої ваги різних груп селянства краю, формам їх землеволодіння та ін.

5 липня 1876 р. губернська земська управа затвердила випускника Київського університету О. Русова на посаді статистика. Разом із В. Е. Варзаром і П. П. Червінським він розробив програму статистичного опису губернії, а потім брав участь у її практичному здійсненні. Наслідком цих студій стали "Труды статистического отделения при Черниговской земской управе" та описи Чернігівського і Борзнянського повітів.

О. Русов безпосередньо здійснив опис Довжицької волості Чернігівського повіту, порівнявши з даними так званого Рум'янцевського опису